Н.Кочан

ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ ЗАКАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ НА ЗЛАМІ XVIII–XIX СТ.

Зацікавлення національними мовами і зародження національних літератур вважаються важливими передумовами формування національної самосвідомості; власне й етнологія як наука веде свої витоки з виникнення порівняльного мовознавства. Формування національної свідомості багатьох європейських народів надихалось ідеями німецького філософа, лютеранського пастора Йогана Готфріда Гердера (1744–1803) про визначальне значення мови для існування нації, цінність національних літератур, культур, традицій, закорінених у певному ґрунті, рівноцінність культур різних народів. Дух романтизму панував у трактуванні поняття «нація» та національної історії. Вважалося, що спільна мова є визначальною ознакою нації і обумовлює право народу на створення окремої держави; національна ж історія — покликана окреслити територіальні межі національної держави. Нація вважалась єдино можливим середовищем, у якому міг реалізувати себе індивід. Пробуджена національна свідомість європейських народів неминуче мала привести до конфлікту «націоналізмів» під час національного самовизначення кожного з них, у ході перебігу процесів націє- та державотворення.

Землі історичного Закарпаття охоплюють територію Закарпатської області сучасної України, Пряшівщину у Словаччині, більшу частину Потисся нинішньої Угорщини, колишню Трансільванію або Семиграддя в Румунії. Історія цих земель та історія народів, які в усі часи заселяли їх, — різні історії. У досліджуваний період

ці землі входили до складу Угорського королівства, яке, своєю чергою, на певних умовах підпорядковувалось Австрійській імперії Габсбургів. Австрійські імператори одночасно вважалися королями Угорщини. Крім того, до складу Угорщини входило на правах автономії триєдине королівство Хорватії, Славонії і Далмації, етнополітичний розвиток якого дещо випереджав аналогічний на Закарпатті, і хоча й опосередковано, але впливав на характер перебігу процесів зростання національної свідомості на Закарпатті.

Безпосередньо ж на формування національної свідомості більшості народів Закарпатського регіону впливали конкретно-історичні обставини їхнього буття. Місцеві національні еліти надавали цьому процесові відповідне ідеологічне обґрунтування у руслі тогочасних панівних європейських доктрин, насамперед, гердерівської. В економічно відсталих регіонах — такою була Угорщина у порівнянні з Австрією і Закарпатський регіон у порівнянні з центральною Угорщиною — боротьба за національну культуру і мову набувала особливого значення, набагато більшого, ніж у країнах з розвиненою економікою. Боротьба народів за національне самовизначення стала вагомим рушієм тих суспільно-політичних процесів, які врешті привели і до революції 1848–1849 рр. в Угорщині, і до краху Австро-Угорської імперії у 1918 році. У мадяр і хорватів носієм національної ідей виступило дворянство. У інших народів земель «Корони святого Іштвана», за браком національної аристократії, — духовенство, інтелігенція, городяни.

Найдинамічніше процеси націє- та державотворення розвивалися серед мадярського населення Угорського королівства. За іронією долі саме едикт імператора Йосифа II від 1784 р. про введення в Угорщині німецької мови як державної, замість традиційної латини, дав потужний імпульс зацікавленню угорців власною мовою, їхній боротьбі за захист угорської мови на законодавчому рівні. На угорських державних зборах, скликаних у 1790 р. по смерті Йосифа II одразу ж після коронації його наступника Леопольда II опозиція порушила питання про надання угорській мові статусу державної у королівстві. Питання було поставлене, але на той час воно не набуло підтримки більшості. Однак цей самий сейм ухвалив закон про обов'язкове вивчення угорської мови у середніх та вищих навчальних закладах; вимоги закону не поширювалися на церковні заклади освіти. Державні збори 1825 року прийняли ще одну ухвалу на захист угорської мови: про видання законів у межах королівства додатково до латини також угорською мовою. На-

самкінець, державними зборами 1843–1844 років скликання було ухвалено закон про запровадження угорської мови як офіційної (державної) в межах Угорського королівства. Відтак розпочинається процес витіснення з ужитку латини та німецької мови, а політика мадяризації національних меншин стає дедалі жорстокішою.

Початок процесу стандартизації угорської мови як літературної пов'язаний з іменем Дьордя Бешен'єї, який не лише обстоював необхідність розвитку національної мови, але й наполягав на необхідності переходу на угорську мову викладання на усіх рівнях системи освіти. Продовжили цю лінію угорські «неологісти» (Ф.Казінці, Я.Бачані, М.Чоконаї-Вітез, Й.Катону), з діяльністю яких пов'язане формування угорської літературної мови (процес оновлення мови завершився до 1820 р.), розвиток національної літератури.

Ідеї етнічної та історичної спільності дуже швидко опанували умами освіченої частини угорського суспільства. У 30–40-х роках XIX ст. національний рух мадяр втрачає притаманні йому на початковому етапі станово-корпоративні риси і переростає у рух за створення «natio Hungarica», угорської політичної нації. Лідери національного руху включно з Лайошем Кошутом вірили, що надання усім недворянським станам в Угорщині тих громадянських і юридичних прав, якими користувалось у королівстві виключно дворянство (а воно на сер. 40-х рр. XIX ст. становило 5% населення Угорщини)[1], а також послідовне законодавче запровадження пріоритету індивідуальних прав над колективними нейтралізує національні рухи неугорських народів королівства, полегшить їхню відмову від вимог етнонаціонального характеру.

З одного боку, за цими планами лібералів бачимо інтернаціоналізацію угорського національного руху, що робила його привабливим для чималої кількості представників національних меншин. На цьому ґрунті зріс прошарок «мадяронів», промадярського крила у складі неугорських народів королівства. З другого ж, гасло лібералів «одна держава — одна нація» ставило поза законом незалежні національні рухи та вимоги немадярських народів, ідеологічно обґрунтовувало їхню прискорену мадяризацію. Тим більше, що угорські ліберали не вважали мову і етнос достатньою підставою для створення сучасної політичної нації, наголошуючи на пріоритетності спільної історії та багатовікової традиції існування державності (серед усіх національних меншин угорці не заперечували у праві на національне самовизначення лише хорватам).

Національні ж лідери етнічних меншин, для яких наріжним каменем націє- та державотворення були мова та етнонаціональна самобутність і окремішність, принципово заперечували поняття «єдиної політичної нації». Інтерпретація поняття «нація» по різні боки таборів національних рухів була взаємовиключною. Абсолютизація мадярської культури, почуття зверхності угорської аристократії (яке перейняла інтелігенція, а також середній клас) стосовно немадярських народів спричинилося до конфліктів з «націоналізмами» інших народів, які проживали в королівстві, наростання в Угорщині суспільно-політичної напруги впродовж XIX ст. Ті права, які угорці виборювали для себе від віденського уряду, свідомо нехтувались і придушувалися, коли йшлось про національні меншини всередині королівства. Крім того, у своїх національних прагненнях лідери національних спільнот спиралися на підтримку Відня. Усі вони зазвичай були лояльними до Габсбургів, а це лише додавало гостроти у боротьбі проти мадяризації за етнонаціональну ідентичність[2].

Одержимість вченням Гердера, страх перед химерою панславізму (ідеєю «братнього єднання слов'янських народів»), а також віра в те, що за відсутності у національних меншин дієвого класу дворянства воно легко зречеться етнонаціональної ідентичності заради національно-політичної — все це наперед визначило, на думку сучасного угорського історика Ласло Контлера, радикалізм позиції угорських лібералів у національному питанні. Іштван Сечені, політичний опонент Лайоша Кошута, критикував надмірне захоплення угорських лібералів націоналізмом і пояснював загострення національних почуттів неугорських народів королівства виключно необхідністю самозахисту перед загрозою суцільної мадяризації. Сечені став першим з угорських інтелектуалів-політиків, хто звернув увагу суспільства на проблему, яку становить для Угорщини багатонаціональний характер населення Закарпатського регіону[3].

Етнонаціональний склад 13-мільйонного населення Угорщини у 1842 р. мав такий вигляд: лише 38% від цієї кількості становили мадяри, а саме — 4,8 млн. Другу за чисельністю групу становили румуни — 2,2 млн. чоловік (17%). Далі йшли словаки — 1,7 млн. (13%), німці — 1,3 млн. (10%), серби — 1,2 млн. (9%), хорвати — 900 тис. (7%), русини — 450 тис. (3,5%), євреї — 250 тис. (2%); окрім того в межах королівства проживали представники щонайменше десяти дрібних етнічних спільнот. Лише

невелика частина цих народів проживала компактними групами або діаспорами. Більшість з них була розпорошена й переплетена з іншими народами на кшталт строкатої мозаїки, що, практично, унеможливлювало виділення окремих «національних округів»[4].

Перші конфлікти між мадяризаторською політикою Угорщини та пробудженими націоналізмами неугорських народів сталися саме на мовному ґрунті, коли державні збори спробували визнати за угорською мовою офіційний (державний) статус у межах королівства. Першими відреагували представники еліт королівства Хорватії як політично найдозріліша спільнота (у складі Угорщини лише триєдине королівство мало статус територіальної автономії). У 1791 р. хорватські депутати до угорських державних зборів навіть визнали за Угорщиною право визначати податково-фінансову політику Хорватії, але проголосували проти запровадження угорської мови як державної. І це попри те, що тим самим законом передбачалося запровадження паралельно до угорської також і хорватської мови в Хорватії. Опираючись зростаючому тиску мадяризації, хорвати воліли зберегти як офіційну мову мертву латину[5].

Політичним вимогам хорватів передував процес розвитку хорватської мови. У 1767 р. побачила світ перша граматика славонської (хорватської) мови Матія Рельковича. Хорватська мова, після невдалої спроби поєднати три існуючі діалекти, все ж таки народилась, але вже під прапором політичного іллиризму на чолі з Людевітом Гаєм. Ідеолог іллиризму одноосібно вирішив, що найбільш наближений до сербської мови діалект й буде стандартом мовного і літературного.

Як політичний лідер іллиризму Л. Гай обстоював необхідність об'єднання усіх південних слов'ян, яких він називав «іллірійцями». Концепція іллиризму як така була суто умоглядною конструкцією: історія не знає такого народу, що його можна було б ідентифікувати як «іллірійський», так само як не знає й чітко визначених географічних координат Іллірії. Зазвичай прихильники цієї концепції узагальнено стверджували, що Іллірія пролягає на землях «від Вілаха до Варни». Іллірійці проголошувалися нащадками вихідців зі Стародавньої Греції та Риму, а сучасні південнослов'янські народи (хорвати, словени, серби, болгари), своєю чергою, прямими нащадками іллірійців. У такий спосіб «іллірійцям» забезпечувалося шляхетне походження та «спокойвічність» проживання на «іллірійських землях». Важливу складову концепції становив постулат про спільність походження південнослов'янських народів,

на основі якого висувалася вимога об'єднання цих народів і створення ними спільної держави «Великої Іллірії»[6]. Якщо на початку свого виникнення іллірійський рух співчутливо ставився до антигабсбурзьких рухів в Угорщині, то у 40-х роках XIX ст. він набув гострої антимадярської спрямованості; така еволюція пояснюється агресивною мадяризаторською політикою угорських провідників.

Надзвичайно динамічно розпочався процес румунського націєтворення, який очолило уніатське духовенство на чолі з Самуїлом Міку-Клейном та його послідовниками (Г.Шинкаєм, П.Майором, Й.Будай-Деляну), згуртованими довкола уніатської трансільванської школи у Блажі (Балажфальві). Волохи/румуни становили більше половини населення Трансільванії, але ніколи вони не володіли тими правами, якими згідно з «історичним правом» користувалися панівні «нації» — мадяри, секеї і сакси. Православна церква румунів також не мала офіційного визнання, перебуваючи у статусі «терпимої». У дещо сприятливішому становищі перебувала греко-католицька церква румун, переважно за рахунок її інтеграції у структури католицької церкви. Саме уніатське духовенство краю очолило процес становлення національної самосвідомості волохів. Першим вимогу визнання волохів Трансільванії четвертою нацією висунув блазький уніатський єпископ Міку-Клейн.

У 1780 р. побачила світ унормована граматика румунської мови С. Міку-Клейна, на основі якої була створена орфографія з застосуванням латинського шрифту. Граматика була укладена під сильним впливом французької та італійської мов на підтвердження тези лідерів національного руху про латинське походження румунської мови. Останнє випливало з вимог створеної С. Міку-Клейном концепції національної історії румунів, викладеній у його програмній праці «Historia Daco-Romanorum» (1781 р.).

Згідно з духом того часу, коли давність і знатність походження вважалися за достатній аргумент і остаточний доказ «історичних прав», С.Міку-Клейн доводив споконвічне заселення земель Трансільванії румунами, які проживали тут набагато раніше від угорців, саксонців, германців і слов'ян. Другим наріжним каменем його концепції було твердження про родовитість, шляхетність походження румунів, які проголошувалися нащадками давньоримських поселенців і спадкоємцями славної історії Стародавнього Риму. Згідно з концепцією С. Міку-Клейна колишнє населення цих земель — даки — було цілковито винищене римськими

легіонерами. Після того, як у 270 р. римляни були змушені відступити за Дунай, частина римських поселенців залишилася на цих землях. Коли навала угорців дісталася Трансільванії, тут правили нащадки римлян — румуни. Вождь румунів був убитий угорцями, і тоді румуни визнали над собою владу угорського короля, але обумовили цю згоду вимогою гарантування рівності прав румунів і угорців. З часом угорці порушили цю угоду і румуни втратили усі свої колишні права. Зрозуміло, що такого роду умоглядні конструкції не мали наукового підґрунтя, адже відомо, що румунське населення прийшло переважно з балканських земель; даки ж не були винищені на корені римлянами, а поступово асимілювались.

Погляди С.Міку-Клейна були покладені в основу петиції «Supplex Libellus Valachorum» («Покірне прохання волохів»), з якою румунські інтелектуали, представники греко-католицького духовенства, звернулись у 1791 р. до імператора Леопольда II з вимогою конституційного визнання румунів четвертою трансільванською нацією. У петиції наголошувалося на римському походженні румунської нації, рівноправному становищі аж до XV століття румунів та їхньої церкви, з одного боку, та угорців і саксонців, з іншого. У документі йшлося не про надання румунам певних прав і привілеїв, а про відновлення втрачених давніх прав. Румунська сторона вимагала постійного пропорційного представництва в адміністративних органах Трансільванії, зрівняння у правах своїх церков з церквами інших «націй», а також надання румунам права на скликання національних зборів на взірець того, що його мала Сербська православна церква[7]. Імператор Леопольд II, на якого, власне, покладали надії румуни, усунувся від розв'язання питання, подавши петицію на розгляд Трансільванських зборів (1790–1791), проти яких петиція була спрямована. Зрозуміло, що угорські й саксонські депутати одностайно її відхилили. На цих же зборах саксонці не дозволили мадярам провести в життя рішення про об'єднання (унію) Трансільванії з Угорщиною згідно з пропагованим угорцями гаслом «двох батьківщин», натомість саксонці не змогли перешкодити прийняттю ряду законів на розширення сфери використання угорської мови[8].

Серед сербів процес становлення національної самосвідомості розпочинається аналогічним шляхом — із зацікавлення мовою. Завдяки зусиллям спочатку Досифея Обрадовіча, а потім Вуко Караджича, який уклав перший сербський словник і граматику,

в основу сербської мови було покладено розмовну народну мову, а не досить штучну сербо-слов'янську, що використовувалася переважно церквою та інтелектуалами і яка становила варіант церковнослов'янської з великою кількістю запозичених російських слів. Інтерес до національної мови і традицій невдовзі призвів й до порушення сербськими провідниками, а ними було переважно православне духовенство, вимог щодо захисту національних прав, тобто до виникнення політичної свідомості сербів. Запрошені навесні 1790 р. взяти участь у роботі державних зборів у Відні, митрополит Сербської православної церкви М.Путник та сім єпископів висунули до зборів вимогу визнання сербів окремою «нацією», яка була відхилена зборами. Однак влітку того ж року імператор дозволив сербам скликати церковний собор, своєрідні національні збори, які висунули більш радикальні вимоги — виокремлення зі складу Угорщини самостійної територіальної одиниці «Іллірія». «Іллірія» вважалася «споконвічною» землею сербів (Банат, Бачка, Бараня, Срем), хоча там, окрім сербів, мешкало чимало румунів, німців, мадярів. Відень у прагненні приборкати угорський націоналізм підтримував цю ідею впродовж кількох років, доти, доки вона спрацьовувала як важіль тиску на корону. Але через кілька десятиліть саме вимога територіальної автономії стане головною у програмі національної боротьби сербів в Угорщині[9].

Подібного роду процеси розвивалися й у словацькому середовищі. У 1780 р. з'являється перша історія словаків Юрая Папанека, а у 1787 р. — словацька граматика та історія словацької літератури Антона Бернолака. Лютеранська інтелектуальна еліта деякий час ще наполягала на використанні чеського варіанту словацької літературної мови. Однак творчість Яна Коллара та літературна діяльність Людовіта Штура остаточно закріпили як нормативний варіант граматику Бернолака і середньословацький діалект. У розвиток ідей панславізму П.Шафарика Ян Коллар пише поему «Дочка Слави» (1827 р.), яка стала духовним та ідеологічним маніфестом усіх панславістів.

Зародження усвідомлення самобутності русинів Закарпаття як окремого народу спостерігається вже в творах Михайла Оросвиговського Андрелли (1637–1709), де привернено увагу до мови русинів, особливостей їхнього віросповідання, культури. Однак вирішальний поштовх процесу формування національної свідомості русинів дала багатогранна діяльність мукачівського греко-католицького єпископа Андрія Бачинського (1773–1809) та інтелек-

туалів із середовища греко-католицького духовенства, єдиної освіченої верстви русинського населення. Андрій Бачинський у посланнях до духовенства наголошував на вирішальному значенні мови та релігії для розвитку народу і його майбутнього. «Історичний досвід, численні приклади, — зазначав А.Бачинський, — переконливо свідчать, що для зміцнення будь-якої народності або нації немає підойми міцнішої та тривкішої, аніж збереження питомої батьківської та материнської мови, писемності та віри. Як тільки який-небудь народ починає соромитися і цуратися рідної мови, писемності та релігії, а відтак і зовсім їх забувати, одразу ж починають відбуватися необоротні зміни і з самим цим народом [...] Не втрачай пильності і належно дбай про міць Мукачівської угро-руської єпархії, бо така ж лиха доля може спіткати і тебе, якщо ти занедбаєш батьківщину та материнську мову і писемність: адже із їхньою втратою загубимо найнадійнішого друга і союзника нашого народу»[10].

Стосовно національної історії русинів, то її наріжним каменем були тези про автохтонність русинського населення Закарпаття, їхню «споконвічну» присутність на цій землі (першим її висловив Ян Коллар у 1749 р.), а також їхню належність до великого народу руського. Одні дослідники виводили генеалогію Закарпатських русинів від слов'янських племен Київської Русі (Іван Пастелій, Д.Йоанікій Базилович)[11]. Інші доводили належність русинів до росіян (великоросів) (Іван Орлай, Ю.Гуца-Венелін)[12]. Найвидатніший історик Закарпаття XIX ст. Михайло Лучкай (1789–1843) у 6-томній «Історії карпатських русинів, священній і громадянській» (написаній латинською мовою) однозначно підтримує тезу про русинів як автохтонне населення Закарпаття, але на доказ цього наводить лише топоніміку краю (Поляна, Бистра, Люта, Тиха, Березна): «Отже, поки хтось не доведе, що тут існував інший народ, ніж руський (слов'янський), і назви поселень, і гір і племен були іншими, до тих пір русини залишаються аборигенами своїх країв»[13]. «Истинная история карпатороссов» Олександра Духновича (1803–1865) написана під впливом історичної концепції панславізму П. Шафарика. Ідеалізуючи, як то було притаманне багатьом панславістам, роль Росії у процесі об'єднання слов'янства, О. Духнович бачив національне майбутнє русинів в об'єднанні з українськими землями по інший бік Карпат (на той час у складі Російської імперії)[14].

Отже, процес формування етнонаціональної специфіки Закарпатського регіону на зламі XVIII–XIX ст. визначали типологічно

споріднені процеси. Імпульс до виникнення самоідентифікації народів Закарпаття в етнонаціональних категоріях дали (крім набагато давнішого за часом постання усвідомлення релігійної ідентичності) щойно зроджені інтерес до мови, її унормування та стандартизації, прагнення законодавчо захистити народну/національну культуру і традиції, творення національних історій у відповідь на потребу поточного моменту. Вже в цей період формуються відмінні інтерпретації поняття «нація» — під кутом зору етнонаціональним або ж — політичним, фактично взаємовиключні, що не могли не зіштовхнутися між собою.

Про наукове обґрунтування «національних історій» у сьогоднішньому розумінні цього слова у той час не могло бути мови. Національні історії — з їхніми національними міфами та нерідко притягнутими за вуха «героями» — були покликані стати інструментом формування національної свідомості, національної окремішності, націєтворення, боротьби за національні права і, насамкінець, створення національних держав. «Національні історії» на довгий час стали каменем спотикання у дискусіях істориків — представників різних «національних» історіографічних шкіл. Будучи етноцентричними за своєю суттю, ці історії були не лише потужним фактором націє- та державотворення; водночас вони закладали підґрунтя майбутніх міжнаціональних конфліктів і воєн.

Порубіжжя XVIII–XIX ст. вважається періодом формування не лише великих сучасних європейських націй, які досить швидко стали тлумачити поняття «нації» в політичних категоріях, але й «малих» націоналізмів, як у деяких народів Закарпатського регіону, деякі з яких і на початку XXI століття остаточно не змогли перейти з етноцентричного рівня тлумачення нації на рівень політичний.

---

[1] История Венгрии // Под ред. *Т.М.Исламова*. Т. 2. — М.: Наука, 1972. — С. 81.

[2] Там само. — С. 90–91.

[3] *Контлер Л.* Тысячелетие в центре // История Венгрии. — С. 311–312.

[4] Статистичні дані Елека Феньєша див: *Контлер Л.* Указ. соч. — С. 313.

[5] История Югославки. — Т. 1. — М.: Наука, 1963. — С. 250–251; *Лещиловская И.И.*, Иллиризм. К истории хорватского национального Возрождения. — М.: Наука, 1968.

[6] История Югославии. — С. 388–391.

[7] *Єлавіч Барбара.* Історія Балкан XVIII і XIX століття. — Т. 1. — К., 2003. — С. 198–294.

[8] История Венгрии. — С. 86–88; Контлер Л. Указ. соч. — С. 277–278.

[9] История Венгрии. — С. 85–90.

[10] Цит. за: *Удварі Іштван* «Народ — це мова та віра» // Карпатський край. — 1991. — 24 вересня.

[11] *Данилюк Д.* «Наукова і культурно-освітня діяльність духовенства Закарпаття у XVIII–XXIX ст.» // Важливі віхи історії Мукачівської греко-католицької єпархії. Доповіді наук. семінару, присвяченого 250-річчю заснування духовної семінарії. — Ужгород, 1998. — С. 34.

[12] Детальніше див.: *Ю.І.Гуца-Венелін* і слов'янський світ. Матеріали міжнародної наукової конференції // Упорядн. І.*М.Гранчак, М.І.Зимомря*. — Ужгород, 1992.

[13] *Лучкай М.* Історія карпатських русинів. — Т.2. Наук. збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1988. — №13. — С. 139; див. також: *Данилюк Д.* Михайло Лучкай — патріарх закарпатської історіографії. — Ужгород, 1995.

[14] *Бача Ю., Данилюк Д.* Невідомий Олександр Духнович. — Ужгород, 1993.